

'Simpele harten verleyt?'

Gender-analyse van de geloofsvervolging in de kerngebieden van de Nederlanden, 1520-1540

Lynn Callewaert

Lynn Callewaert studeerde in 2012 af als master in de geschiedenis van oudheid tot heden, optie Nieuwe Tijd aan de K.U. Leuven. Haar masterproef 'Simpele harten verleyt?', die ze schreef onder leiding van promotor Prof. Dr. Violet Soen, is een genderanalyse van de geloofsvervolging in de kerngebieden van de Nederlanden in de periode 1520 en 1540. Dit artikel is een samenvatting van het derde hoofdstuk.

Doorgaans wordt aangenomen dat de invloed van vrouwen in het Ancien Regime beperkt was. Een duik in de procesdossiers van de inquisitie in de Nederlanden toont echter aan dat vrouwen ten tijde van de geloofsvervolgingen in de zestiende eeuw een grotere invloed konden uitoefenen dan aanvankelijk werd verwacht. Ze deden dat onder meer door hun troeven vanuit hun positie als gastvrouw binnen de gemeenschap maximaal uit te spelen.

De Nederlanden anno 1520

Vanaf 1520 sijpelden de hervormingsgezinde ideeën van Luther de Nederlanden binnen. Het lutheranisme wees alle sacramenten af, behalve het doopsel en de eucharistie. Volgens Luthers volgelingen kan de mens alleen in de hemel komen door het geloof en is de Bijbel de enige bron van het geloof. Luther wilde ook het pontificaat en de aflatenhandel afschaffen. Daarnaast zag hij de vorst in elke staat als het hoofd van de kerk.¹

Naast het lutheranisme deed vanaf 1530 het anabaptisme haar intrede in de Nederlanden. De anabaptisten leefden in de verwachting van het spoedig einde van de wereld waarbij alle kwaad zou vernietigd worden en zij het Godsrijk zouden binnengaan. De anabaptisten wezen het sacrament van het doopsel niet af, wel vonden ze dat alleen volwassenen het mochten ontvangen na het afleggen van een getuigenis van hun bekering en hun zuivere geloof. Volgens hen bracht het doopsel geen verlossing, maar was het enkel een teken van gehoorzaamheid en van een zuiver geweten. Ze geloofden niet in het vagevuur en vonden dat ze alleen moesten geloven wat in de Schrift stond. De mis en het sacrament beschouwden ze als idolatrie en ze waren eveneens grote tegenstanders van enkele katholieke praktijken zoals het aanroepen van Maria en de heiligen, vasten en naar de biecht gaan.²

Hoewel de uitvinding van de boekdrukkunst een cruciale factor vormde, speelden ook de hoge urbanisatiegraad, de economische expansie en de verbetering van het onderwijs een grote rol in de verspreiding van de hervormingsgezinde ideeën. Die nieuwe ideeën van het lutheranisme en het anabaptisme strookten echter niet met de toenmalige katholieke leer. Zowel de kerkelijke als de

wereldlijke machten waren het met elkaar eens dat deze hervormingsideeën een gevaar vormden voor het 'ware geloof' en voor de sociale orde en ze deze dus moesten bestrijden. In de zestiende-eeuwse Nederlanden waren vier soorten geloofsvervolgning werkzaam.³ De pauselijke inquisitie (rechtstreeks benoemd door de paus zonder tussenkomst van de vorst) en de bisschoppelijke inquisitie bleven in de Nederlanden van kracht, maar Karel V vond dat de pauselijke en bisschoppelijke inquisiteurs te laks waren. Hij zag de christelijke eenheid in zijn rijk bedreigd en wilde zelf het heft in handen nemen om deze eenheid te herstellen.⁴ De keizer gaf de wereldlijke rechtbanken de toestemming om onafhankelijk van de bisschoppelijke en pauselijke inquisitie ketters op te sporen. Daarnaast stelde hij zelf inquisiteurs aan die een pauselijke volmacht kregen om ketters te veroordelen via een snelrechtprocedure. Tevens vaardigde hij ketterplakkaten uit en kregen de lokale burgerlijke rechtbanken de bevoegdheid en de plicht om overtredingen op de plakkaten te bestraffen.⁵

Een procedure werd opgestart door aangifte van ketterij bij een kerkelijke of wereldlijke instantie. Na een onderzoek en de arrestatie van de verdachte, sloot de wereldlijke macht de verdachte op in een gevangenis. Daar kreeg de verdachte de tijd om zijn of haar dwalingen te herroepen en zich opnieuw te verzoenen met de katholieke kerk. Gebeurde dat niet, dan werd er een proces ingesteld, waarop inquisiteurs de verdachte ondervroegen en getuigen dagvaardden. Ook dan hadden de inquisiteurs nog steeds de bedoeling om de verdachte te doen herroepen en weer in de schoot van de katholieke kerk te brengen. Slaagden ze daarin, dan moest de beklaagde openbaar herroepen, eventueel gekoppeld aan een geldboete, een bedevaart of een verbanning. Wanneer de beschuldigde weigerde te herroepen, beëindigde de wereldlijke macht het proces door de beklaagde ter dood te veroordelen en deze straf uit te voeren.⁶

Het handelen van vrouwen tijdens de geloofsvervolgning: onderzoek en methode

Ondanks baanbrekend onderzoek in verband met gender en religie van Caroline Walker Bynum, Merry Wiesner-Hanks en Sherrin Marshall bleef het handelen van vrouwen tijdens de geloofsvervolgning aan het begin van de zestiende eeuw steeds onderbelicht. Daarom probeerde ik in het kader van mijn masterproef een antwoord te vinden op de vraag: 'Hoe handelden vrouwen tijdens de geloofsvervolgning in de kerngebieden (Vlaanderen, Brabant, Holland en Zeeland) van de Nederlanden tussen 1520 en 1540?' Inquisitoriale processen, martelaarsboeken, martelaarslijsten en niet-uitgegeven correspondentie tussen de landvoogd en de vorst aangaande ketterij en inquisitie uit het archiefbestand Staat en Audiëntie in het Algemeen Rijksarchief in Brussel vormden de basis van het onderzoek. Uit deze bronnen en uit de literatuur werden de gegevens van vrouwen die met de inquisitie in aanraking kwamen, opgesteld. Aan de hand van 201 casussen werd een beeld geschetst van hoe vrouwen door hun handelingen op hun eigen manier het verschil konden maken tijdens de geloofsvervolgning. Met aandacht voor het genderspecter werd het discours en bij uitbreiding het hele doen en laten van vrouwen tijdens de geloofsvervolgning benaderd vanuit drie contexten: het proces, het kerngezin en de bredere gemeenschap.⁷ De focus van dit artikel ligt op de gemeenschap.

Het netwerk

De geloofsvervolgningen veranderden de persoonlijke relaties binnen de hele samenleving. Wie kon men nog vertrouwen? Hoe werd er samengewerkt om een mogelijke vervolging te ontlopen? Uit de verhoren blijkt dat vrouwen wel degelijk een actieve rol speelden in de door oproer en vervolgingen geteisterde zestiende-eeuwse samenleving. Vrouwen konden optreden als getuigen op het proces van een verdachte voor ketterij, waardoor ze het lot van hun stadsgenoten mee in handen hadden, maar vrouwen konden ook zelf deel uitmaken van een 'ketteren' netwerk, bijvoorbeeld dat van

Afbeelding van het naaktlopen in Amsterdam, dat plaatsvond in de nacht van 10 op 11 februari 1535, en vooraf ging aan de anabaptistenopstand in mei 1535. Op een bijeenkomst van anabaptisten waar gepredikt werd over de 'Dag des Oordeels', wierp de predikant Henrick Henrickszoon zijn kleren en zijn wapens in het vuur. De andere aanwezigen, zowel mannen als vrouwen, volgden zijn voorbeeld. De groep anabaptisten kwam naakt op straat en riepen: 'Wee, wee, wee, de wraeke godts, de wraeke godts, de wraeke godts.' De naaktlopers werden gevangen genomen en terechtgesteld. Onder hen waren heel wat vrouwen. Deze werden omwille van hun deelname aan het naaktlopen verdrongen. De vrouw die haar huis ter beschikking had gesteld van de naaktlopers, Aechgen Jansdochter, werd gewurgd en voor haar huis opgehangen.

de anabaptisten.⁸ ‘Netwerken’ was ten tijde van de godsdienstperikelen in de zestiende eeuw uitermate belangrijk. In die woelige periode van grote onzekerheid had iedereen er baat bij te kunnen terugvallen op mensen die te vertrouwen waren. Relaties tussen geloofsgenoten waren bijna even belangrijk als familiebanden.⁹ Uit ondervragingen van verdachten blijkt dat geloofsgenoten een hechte kern vormden. Het ging om een groep vrienden, kennissen, collega’s en familieleden die dezelfde hervormingsgezinde interesse deelden. Het netwerk bestond uit mannen, vrouwen en in sommige gevallen ook oudere kinderen.¹⁰

Naast het verspreiden van de nieuwe ideeën kon een netwerk tevens dienen als vangnet wanneer voor één van haar leden de arrestatie dreigde. De andere geloofsgenoten konden de persoon in kwestie helpen vluchten of laten onderduiken. Dat was allesbehalve evident want de overheid hanteerde allerlei manieren om een voortvluchtige verdachte te zoeken: er werd een grote som geld op het hoofd van de verdachte

Gastvrouw

Vrouwen speelden in de zestiende-eeuwse Nederlanden een belangrijke actieve rol bij het in stand houden en verspreiden van hervormingsgezinde ideeën door hun huis ter beschikking te stellen voor het houden van conventikels of door in hun huis aanhangers van de ‘nieuwe leer’ te laten onderduiken. Vrouwen vervulden hun rol als gastvrouw dan wel vanuit hun privéwoning, toch stelden ze zich op die manier centraal in het netwerk en hadden ze een uiterst belangrijke, maar niet altijd even zichtbare functie in het publieke leven.¹²

Zoals Waite terecht opmerkte was het voor een voortvluchtige moeilijk overleven in de steden van de Nederlanden. Personen die door het gerecht op de hielen werden gezeten wegens verdenking van ketterij moesten op zoek naar een veilige plaats om te verblijven. Als ze geluk hadden, konden ze bij het vallen van de nacht terecht op de zolders of in de

Uit de verhoren blijkt dat vrouwen wel degelijk een actieve rol speelden in de door oproer en vervolgingen geteisterde zestiende-eeuwse samenleving. Vrouwen konden optreden als getuigen op het proces van een verdachte voor ketterij, waardoor ze het lot van hun stadsgenoten mee in handen hadden, maar vrouwen konden ook zelf deel uitmaken van een ‘kettters’ netwerk, bijvoorbeeld dat van de anabaptisten.³²

gezet om mensen die wisten waar hij verbleef er toe aan te sporen hem aan te geven. Daarnaast maakte de overheid gebruik van infiltratie. Ze schakelde iemand die al eerder voor ketterse ideeën was opgepakt in, om andere kettters op te sporen en in handen van het gerecht te brengen. Bovendien werden vrienden en familie van de verdachte ondervraagd, al dan niet onder tortuur. De autoriteiten gingen er van uit dat de voortvluchtige vroeg of laat wel zou terugkeren naar zijn familie. Daarom hielden ze de familieleden goed in de gaten zodat de verdachte bij het verschijnen in de buurt van de familie onmiddellijk kon worden gearresteerd.

Gary Waite onderzocht de methodes om als voortvluchtige uit de handen van de autoriteiten te blijven aan de hand van de case-study van de anabaptistenleider David Joris. Tot 1539 kon David Joris rekenen op de invloed van zijn rijke moeder op de Raad van Delft, maar toen zij in 1539 zelf geëxecuteerd werd, moest hij op andere manieren uit de handen van het gerecht zien te blijven. De grootste steun kreeg hij van zijn netwerk van contacten die hem hielpen vluchten, hem hielpen reizen en hem financiële steun boden om zijn gezin te onderhouden.¹¹ Dit artikel toont aan hoe hervormingsgezinden op vrije voeten konden blijven dankzij vrouwen die hun rol als gastvrouw met glans vervulden.

kelders van de huizen van bereidwillige burgers die te vertrouwen waren; bij pech moesten ze hun toevlucht zoeken tot een struik in openlucht.¹³

In de nacht van 10 mei 1535 vond in Amsterdam een anabaptistenopstand plaats. Een groep anabaptisten kwam op straat en bezette het stadhuis. Hoewel voornamelijk mannen het voortouw namen tijdens deze opstand en ze vrouwen aanmaanden om binnen te blijven¹⁴, blijkt uit getuigenissen dat vrouwen in de dagen voor de opstand voelden dat er iets op til was, al konden ze niet goed omschrijven wat er precies zou gebeuren. Vrouwen speelden vooral als gastvrouw een rol tijdens de voorbereiding van de opstand door voortvluchtige anabaptisten te laten onderduiken in hun huis en er voor te zorgen dat de anabaptistenleiders, ondanks het feit dat ze ondergedoken leefden, met elkaar in contact bleven staan.¹⁵

Uit het verhoor van de 35-jarige Jannetgen Thijsdochter, de vrouw van timmerman Pieter Thoniszoon en wonend aan de nieuwe zijde van Amsterdam, blijkt de creativiteit van de gastheren en -vrouwen. Bij haar eerste verhoor op 23 januari 1535 voor het Hof van Holland verklaarde Jannetgen dat ze herdoopt was rond Pinksteren bij Jan van Campen in het huis van Jan Paeuw. Ze betuigde spijt van haar herdoop en toonde zich bereid alles wat ze over andere anabaptisten

wist te vertellen. Ze verklaarde onder meer dat in de Pijlsteeg in Amsterdam een bakker woonde die anabaptisten liet logeren op zijn zolder en dat in het huis ernaast de zus van de bakker woonde die haar zolder eveneens ter beschikking stelde voor voortvluchtigen. Aan de andere kant van het huis van de bakker stond een leegstaand huis, waar enkel een klein meisje woonde. Van op die zolder was er een gat gemaakt naar de zolder van de bakker, waardoor de logés over en weer konden lopen. Jannetgen wees er op dat anabaptisten vaak verbleven in leegstaande huizen.¹⁶

Ook reizen was voor een voortvluchtige geen sinecure: het moest bij voorkeur 's nachts gebeuren ofwel moesten ze 's morgens voor dag en dauw hun schuilplaats verlaten. Daarbij vormde het voorbij de stadspoorten raken de grootste hindernis. Dat gevaar viel te omzeilen door enkel bij mistig weer de stad te verlaten of door de bewaker af te leiden.¹⁷ In elk geval hadden de voortvluchtigen nood aan de steun van anderen om dat euvel te overwinnen. Zo hielp Anna Jansdochter die gehuwd was met de smid Jan Claeszoon en op de hoek van de Stooftstege woonde, Haentgen van Leiden, de vrouw van Evert de bakker in 1534 uit de stad Amsterdam ontsnappen.¹⁸

Sommige vrouwen probeerden hun steentje bij te dragen door voor aanhangers van de hervormingsgezinde ideeën die moesten onderduiken voor het gerecht, een schuilplaats te zoeken op een andere plaats dan in hun eigen huis. Redenen daarvoor konden zijn dat het in het huis van de des-

straf toch niet ontlopen. Uit de verklaringen van de eerder aangehaalde Jannetgen Thijsdochter blijkt dat Hillegont misschien inderdaad niet wist wie in haar huis sliep. Jannetgen verklaarde dat profeten en leraars logeerden in huizen van personen die niet verdacht, goedertierig en barmhartig waren. Aan die personen werd volgens haar niet gezegd wie precies in hun huis verbleef.²¹ Daarmee probeerden de anabaptisten te vermijden dat vertrouwde informatie van binnen het netwerk uitlekte naar het gerecht. Omdat de kernen nauw bij elkaar aanleunden en alles van elkaar wisten, kon het minste lek noodlottig worden voor de hele gemeenschap.²² Waite merkt dat de netwerken zich wel degelijk van dat probleem bewust waren en dat probeerden op te lossen door niet aan iedereen dezelfde informatie door te spelen.²³ Hillegont Petersdochter verklaarde niet te weten wie in haar huis logeerde, maar aangezien ze in haar verhoor vertelde hoe Jacob van Campen een soort nest gemaakt had van planken, daarop een bed had geplaatst en alles met turf bedekte, gingen de schout en de schepenen van de stad Amsterdam er van uit dat Hillegont wel beseft moest hebben dat van Campen iets op zijn kerfstok had.²⁴ Er waren veel vrouwen die verdachte personen in hun huis lieten logeren en net zoals Hillegont verklaarden dat ze niet wisten wie hun gasten waren en niet wisten of deze herdoopt waren. Toch werden de meesten door het gerecht schuldig bevonden aan medeplichtigheid aan de opstand en veroordeeld. De meest voorkomende straffen voor het herbergen van verdachten waren verbanning, confiscatie van goederen of ophanging.²⁵

Vrouwen speelden vooral als gastvrouw een rol tijdens de voorbereiding van de opstand door voortvluchtige anabaptisten te laten onderduiken in hun huis en er voor te zorgen dat de anabaptistenleiders, ondanks het feit dat ze ondergedoken leefden, met elkaar in contact bleven staan.³³

betreffende vrouw niet veilig genoeg was of omdat ze bang was zelf ook gestraft te worden wanneer het ontdekt werd. In januari 1535 verscheen er immers vanuit Brussel een plakkaat waarin stond dat alle personen die anabaptisten logies geboden hadden, vervolgd zouden worden.¹⁹ Hillegont Petersdochter mocht dit aan den lijve ondervinden. Zij werd gewurgd en haar goederen werden verbeurd verklaard omdat ze de anabaptistenleider Jacob van Campen op 9 februari 1535 in haar huis had laten onderduiken, ondanks het feit dat wie hem aangaf bij het gerecht vijftig gulden mocht ontvangen.²⁰ Uit haar verhoor op 17 mei 1535 blijkt dat ze niet alleen aan Jacob van Campen, maar ook aan een andere anabaptist Cornelis uit Den Briel logement gegeven had. Hoewel Hillegont beweerde dat ze niet wist wie de twee mannen die in haar huis sliepen waren, kon ze haar

Op het eerste zicht lijkt het vanzelfsprekend dat leraars en anabaptistenleiders de spil vormden van het anabaptisten-netwerk in Amsterdam. Dat was echter niet het geval: de leiders waren bij het gerecht gekend en moesten voortdurend ondergedoken leven om niet te worden opgepakt. Vrouwen fungeerden als gastvrouw door hun huis ter beschikking te stellen, maar uit het verhoor van Hillegont Petersdochter valt ook mooi af te leiden dat het vrouwen waren die op vaak originele manieren de contacten tussen de leiders onderhielden. Hillegont verklaarde dat Faye Danen van Loenen elke dag naar haar huis kwam om Jacob van Campen eten te brengen. Op die manier wist Faye brieven binnen te smokkelen en van Campen op de hoogte te houden van de gebeurtenissen in de stad.²⁶ Er werd meermaals creatief met

voedingswaren omgesprongen om de heren van het gerecht om de tuin te leiden: het martelaarsboek *Het Bloedig toneel* vertelt hoe een vroedvrouw de arrestatie van een doperse vrouw die net een kind gebaard had, vermeed door met de gerechtsofficieren wijn te drinken, zodat moeder en kind op tijd het huis konden ontvluchten.²⁷ Dat eten wel vaker de manier was om te ontsnappen aan het gerecht illustreert ook het voorbeeld van Alijdt, de weduwe van Peter Govertszoon. In haar verhoor van 19 mei 1535 stelde ze dat de voortvluchtige anabaptisten Hans van Coelen en Herman Hoen 's avonds bij haar thuis kwamen eten. Ze had deze mannen niet ingeschreven als logés omdat ze haar niet gezegd hadden dat ze ook bij haar thuis zouden blijven slapen. Haar gastvrijheid kwam Alijdt duur te staan, ze werd op 21 augustus 1535 voor eeuwig uit Amsterdam verbannen.²⁸

Besluit

Merry Wiesner-Hanks mag dan wel concluderen dat vrouwen ondanks hun invloed binnen politiek, religie en cultuur steeds gedomineerd bleven door mannen²⁹, toch was daarom de invloed van vrouwen die binnen het bestaande hiërarchische patroon bleven niet minder groot. Binnen de gemeenschap waren de gevolgen van de religieuze onrust voelbaar. Vrouwen konden op die omstandigheden op een verschillende wijze reageren. Sommige vrouwen uitten hun engagement voor het nieuwe geloof op een eerder uitzonderlijke manier en kozen resoluut voor de zichtbare actie zoals het beroven van kerken of deelname aan protestaties. De meeste vrouwen oefenden echter invloed uit op een minder opvallende manier, namelijk door hun eerder traditionele rol als gastvrouw maximaal uit te spelen.³⁰

Hervormingsgezinde ideeën konden onder meer stand houden en zich verspreiden omdat ze ingeworteld zaten binnen een netwerk van personen die elkaar de hand boven het hoofd hielden. Daarbij hadden vrouwen een niet te onderschatten functie. Ze lieten

conventikels in hun huis plaatsvinden, smokkelde ketterse geschriften binnen op lezingen en toonden zich uiterst creatief in het verstoppert en onderhouden van hervormingsgezinden die door het gerecht omwille van hun afwijken-de geloof op de hielen werden gezeten. Hoewel deze daden grote risico's op arrestatie en veroordeling inhielden en vele vrouwen hun gastvrijheid uiteindelijk moesten bekopen met de dood, vervulden velen hun rol als gastvrouw met glans: ze brachten de vluchtelingen voedsel, hielden gerechtsofficieren met allerlei smoesjes op een veilige afstand en zorgden dat het contact met andere hervormingsgezinden intact bleef. Daarbij is het opvallend dat ze vanuit hun functie als gastvrouw, die zich binnenshuis afspeelde, zo een grote invloed konden verwerven op de publieke gebeurtenissen binnen de gemeenschap. Vrouwen stonden in het centrum van het netwerk en vormden het onmisbare cement die de relaties binnen het netwerk in stand hield.³¹

Voetnoot

¹ P.J.A. NISSEN, 'De Nederlanden en de vroege Reformatie in Europees perspectief. Transport, transformatie en diffusie', *Trajecta*, 1 (1992), 223-228.

² H. JOLDERSMA en L. GRIJP eds., *Elisabeth's manly courage, testimonials and songs of martyred women in the Low Countries*, Milwaukee, 2001, 12-13.

³ V. SOEN, *Geen pardon zonder paus! Studie over de complementariteit van het koninklijk en pauselijk generaal pardon (1570-1574) en over inquisiteur-generaal Michael Baius (1560-1576)*, Brussel, 2007, 106.

⁴ G. GIELIS, *Verdoelde schaepkens, bytende wolven: inquisitie in de Lage landen*, Leuven, 2009, 317.

⁵ V. SOEN, 'De reconciliatie van ketteren in de zestiende-eeuwse Nederlanden (1520-1590)', *Trajecta*, 14 (2005), 338.

⁶ GIELIS, *Verdoelde schaepkens*, 317-322.

⁷ L. CALLEWAERT, *Simpel harten verleyt? Gender-analyse van de geloofsvervolging in de kerngebieden van de Nederlanden, 1520-1540*, Onuitgegeven masterproef, K.U. Leuven, Onderzoekseenheid Geschiedenis, 2012, 6-7.

⁸ Idem, 54.

⁹ J. KLASSEN, 'Women and the family among Dutch Anabaptist Martyrs', *Mennonite Quar-*

terly Review, 60 (1986), 570.

¹⁰ GIELIS, *Verdoelde schaepkens*, 161.

¹¹ G. WAITE, 'Staying alive: the Methods of Survival as Practiced by an Anabaptist Fugitive, David Joris', *Mennonite Quarterly Review*, 61 (1987), 46-50.

¹² CALLEWAERT, *Simpel harten verleyt?*, 61.

¹³ WAITE, 'Staying alive', 52-55.

¹⁴ Verhoor van Aef Petersdochter, 22 mei 1535, in MELLINK A.F. ed., 'Documenta Anabaptistica Neerlandica', deel V, *Kerkhistorische bijdragen*, 12 (1985), 187.

¹⁵ CALLEWAERT, *Simpel harten verleyt?*, 68.

¹⁶ Verhoor van Jannetgen Thijsdochter, 23 januari 1535 in GROSHEIDE, 'Verhooren en vonnissen der Wederdoopers', 179-184.

¹⁷ WAITE, 'Staying alive', 52-55.

¹⁸ Verhoor van Anna Jansdochter, 18 mei 1535 in DAN V, 172.

¹⁹ S. BLAUPOT TEN CATE, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Holland, Zeeland, Utrecht, Gelderland van derzelven ontstaan tot op dezen tijd uit oorspronkelijke stukken en echte berigten opgemaakt*, Leeuwarden, 1839, 70.

²⁰ Vonnis van Hillegont Petersdochter in GROSHEIDE, 'Verhooren en vonnissen der Wederdoopers', 110-112.

²¹ Verhoor van Jannetgen Thijsdochter, 23 januari 1535 in GROSHEIDE, 'Verhooren en vonnissen der Wederdoopers', 179-184.

²² J. DECAVELE, *De dageraad van de reformatie in Vlaanderen*, dl.1, Brussel, 1975, 311-314.

²³ WAITE, 'Staying alive', 51-52.

²⁴ Verhoor van Hillegont Petersdochter, 17 mei 1535 in DAN V, 154.

²⁵ CALLEWAERT, *Simpel harten verleyt?*, 70.

²⁶ Verhoor van Faye Danen, 17 mei 1535 in DAN V, 152-153.

²⁷ T.J. VAN BRAGHT, *Het Bloedig toneel of Martelaers Spiegel der Doops-gezinde of Weerloose Christenen*, 633 geciteerd door KLASSEN, J., 'Women and the family', 550.

²⁸ Verhoor van Alijdt Peter Govertszoonweduwe, 19 mei 1535 in DAN V, 178; vonnis van Alijdt Peter Govertszoonweduwe, 21 augustus 1535 in DAN V, 237.

²⁹ WIESNER-HANKS, *Women and gender in early modern Europe*, Cambridge, 1996, 300.

³⁰ CALLEWAERT, *Simpel harten verleyt?*, 73-77.

³¹ Idem, 77.

³² Idem, 54.

³³ CALLEWAERT, *Simpel harten verleyt?*, 68.